

Sürgünde Ölüm*

Death in Exile

Şükrü ASLAN¹

*Bir yük vagonunda açtım gözlerimi,
Bizi kamyonu doldurdular,
Tüfekli iki erin nezaretinde,
Sonra o iki erle yük vagonuna doldurdular,
Günlerce yolculuktan sonra bir köye attılar,
Tarih öncesi köpekler havlıyordu
Aklımdan hiç çıkmaz o yolculuk, o havlamalar, polisler
Duyarlım biraz da o çocukluk izlenimleriyle besleniyor belki.
Annem sürgünde öldü, babam sürgünde öldü.
Cemal Süreya*

Öz

Kuşkusuz “sürgün mekânları” üzerine önemli seviyede bir literatür olduğu söylenebilir. 20. yüzyılın bir tür “kitlesel sürgünler çağı” olduğu göz önüne alındığında bu literatürün hacmi ve niteliği daha kolay anlaşılabilir. Bununla birlikte sürgün yerlerinin farklı toplumsal kesimler için kalıcı ölüm mekânlarına dönüşme hâli bu literatürün görece zayıf yanıdır. Oysa sürgün olmuş/ edilmiş kesimlerin hayatlarını sürgünde geçirme korkusu sürgünde ölüm ihtimalini de daima içinde taşımıştır. Bu makalede sürgünde ölüm hâlleri, yerinden edilmiş aile bireylerinin anlatıları üzerinden ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, mekân, ölüm, mezar.

Abstract

Undoubtedly, it can be stated that there is a significant literature available on the “places of exile”. Considering the 20th century as an “age of mass exiles”, the volume and quality of this literature can be understood more easily. However, the condition of the places of exile as permanent places of death for different social groups stand as a relatively weak point of this literature. Nevertheless, the fear of sustaining and completing the entire life in the places of exile always contains the possibility of death in exile. In this article, the predicaments of death in exile are being discussed on the basis of the narrations of displaced family members.

Keywords: Exile, place, death, grave.

16 Kasım 2000’de Paris’te, “sürgündeyken” yaşamını yitiren ve Paris’te tarihi Père Lachaise Mezarlığında toprağa verilen Ahmet Kaya’nın mezar taşındaki en belirgin yazı; “Hoşçakal Sevgili Ülkem”dir. Bu ifade Ahmet Kaya’nın belki de bütün ömrüne damgasını vurmuş anahtar bir cümledir. Kaya’nın son yıllarında yaşamak zorunda bırakıldığı ülkesinin dışında yaptığı hemen her konuşmasında bu memleket arzusu açıkça yer alır. Benzer bir durum Ahmet Kaya ile benzer bir yazgıyı paylaşmış olan Yılmaz Güney ve Nazım Hikmet için de geçerlidir. İki de ülkesinin

* Yayın Başvuru Tarihi: 06.09.2017 , Yayın Kabul Tarihi: 14.11.2017.

¹ Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, sukru.aslan@msgsu.edu.tr.

dışında yaşamak zorunda bırakılmış ve hayatları ne yazık ki ülkelerinin dışında son bulmuştur. İkisinin yazılı ve sözlü anlatılarında da memleket hasretine gönderme yapan ifadeler özel bir yer teşkil eder. Onların öyküsü ya da benzeri başka öyküler üzerine yazan sonraki anlatılarda da sürgünlük hâllerinde ölümün altı daima çizilmiştir.²

Elbette sürgünde ölüm hâli sadece “sol” politik şahsiyetlerin maruz kaldığı bir durum değildir. “Sağ” politik kesimlerden bazı şahsiyetler için de zaman zaman benzer bir durum söz konusu olmuştur. Özellikle toplumsal/politik altüst oluş zamanlarında bu örneklerle daha fazla karşılaşıldığı görülmektedir. Bu bağlamda ilgi çekici örneklerden birisi son dönem Osmanlı paşalarından üçünün; Enver, Talat ve Cemal Paşanın sürgünde ölüm öyküleridir.³

Bütün bu örneklerde net bir şekilde rejimler ve onların politik muhalif muhataplarının karşılıklı gerilimlerini görmek mümkündür. Zira niteliğinden bağımsız olarak politik rejimler bir bakıma muhalif ve tehlikeli gördükleri kişileri, ülkenin sınırlarının dışına atmayı tercih etmişlerdir. Bu duruma hemen tüm rejimlerden örnekler bulmak mümkündür.

Ancak “sürgünde ölüm” her zaman tekil vakalarla sınırlı bir durumu anlatmaz. Muhatapların sadece bireyler değil, toplumsal kesimler olduğu durumlarda sürgün edimi de kitlesel bir hâl almıştır. Kuşkusuz bu, bambaşka bir durumdur. Hâkim kültür ve politika tarafından kültürel veya politik nedenlerle dışarıda bırakılması gereken toplumsal kesimlerin bireyleri çoğu kez bir “politik muhatap” olduklarını bile farkedmeden kendilerini sürgünde bulmuşlardır. Bu “kitlesel sürgün” deneyimlerinin öncekilerden farkı sadece muhatapların bilgisiz ve habersiz olmaları değil aynı zamanda tekil değil toplumsal nitelik taşımalarıdır. Bir bakıma geleneğin kesilmesi ve başka bir coğrafyaya taşınma denemesidir. Böyle olunca korkular, endişeler vb./ de farklılaşmakta ve çeşitlenmektedir. Burada artık memleketine ulaşamama korkusu tekil değil toplumsal bir korkudur. Diğer bir deyişle kişilerin evinde, dışarıda, memleketinde, ülkesinde ya da başka bir ülkede ölüm ve ölüm sonrası “memleketine” dönüp dönememenin kendisi derin bir toplumsal gerilimin de konusudur.

Aslında normal koşullarda ölüm hâlinin gündelik hayatta gurbet ve sıra arasındaki kopuşu ortadan kaldıracak birleştirici işlev üstlendiği söylenebilir. Zira “ölü beden” gurbetten asıl “memleketine” getirilebilmesi mümkündür ve bazen bu durum özellikle tercih edilir. Bu “nakil”, genellikle hasretin bittiği duygusunu inşa eden, geride kalanları rahatlatan bir durumdur. Zira hasret bitmiş; gitmek zorunda kalanların ölü bedenleri memleketine dönebilmiştir.

Ne var ki özellikle 20. yüzyılda çizilen katı siyasal sınırlar ve “suç” kategorileri on binlerce insanı bir daha dönmek üzere yaşam yerlerinden etmiştir. “Sürgün” bazı durumlarda süreli, bazı durumlarda da “süresiz” bir mekânsal kısıtlayıcı olarak devreye girdiğinde, memleket, ölü bedenler için de artık bir seçenek olmaktan çıkmıştır. Diğer bir deyişle memleket bu durumda ulaşılamaz yere dönüşmüştür.

Kitlesel Yerinden Edilme Araçları Olarak “İskân Yasaları”

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da kitlesel göç ve iskânlar ülkedeki toplumsal hareketliliğin en önemli örnekleriydi. TBMM, Osmanlı Devleti’nin son döneminden bu yana süregelen “iskân” hareketlerini “İskân Yasaları” ve bu yasaların uygulama süreçlerini yönetecek bir “iskân bürokrasisi” oluşturularak âdeta sürekli bir hâl kazanmıştı.

² Bir örnek olarak Bkz. Doğan Özgüden, *Vatansız Gazeteci* (İstanbul: Belge Yayınları, 2010).

³ Bu konuda ayrıntılı bir kaynak olarak Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm* (İstanbul: Truva Yayınları, 2004).

Osmanlı'da sürgün de iskânın en önemli araçlarından birisiydi. Devlet, gerek gördüğünde mükellefiyetleri olmayan halk üzerinde mükellefiyetler koyduğu gibi, onları icap eden yerlere yerleşmek için gönderebilirdi. Nitekim erken dönemden beri devlet, Rumeli'den Anadolu'ya, Anadolu'dan Rumeli'ye sürgünlerle boş yerleri iskân yönüne gitmiştir.⁴

Osmanlı Devletinin, iskâna verdiği önemi göstermek üzere, 19. yüzyılda merkezi İstanbul'da olan bir "Muhacirun Komisyonu"nun kurulduğunu görüyoruz.⁵ Diğer bir deyişle, 1913 yılına kadar, göç ve göçmenlik işleri komisyonlara yol gösteren talimatnameler ile yürütülmüş; 30 Nisan 1913 Tarihli İskân-ı Muhacirun Nizamnamesi ile bir yasaya kavuşmuştur. Yasa çıkarılana kadar komisyonlar, ihtiyaca göre kurulmuş, kimi zaman Anadolu'da da birer şubesi oluşturulmuş ve işlevlerini tamamladıktan sonra dağıtılmış ya da yeniden kurulmuşlardır. Nitekim 1914 yılında da "Aşair ve Muhacir'in Müdüriyeti Umumiyesi" adıyla bir de genel müdürlük kurulmuştur.⁶

Cumhuriyetle başlayan sonraki süreçte iskân hareketlerinin kapasitesini büyütme ve buna uygun yasal düzenleme politikaları devam etmiştir. Bunun Türkiye'de ne ölçüde önemli bir sorun olduğunu anlayabilmek için TBMM'nin 1950 yılına kadar tam 15 kez iskân yasalarında değişiklikler yaptığını anımsamak yeterlidir. Her defasında daha evvel çıkarılan yasalara yeni maddeler eklenmiş ve bazı maddeler ihtiyaca göre değiştirilmiş ya da yeni yasalar yapılmıştır.

7 Kânuniesasi 1341 (1926) tarihinde çıkarılan 529 sayılı "Mübadele İmar ve İskân Vekâletinin Lağv ile Vazifesinin *Dâhiliye Vekâletine Devri Hakkında Kanun*"⁷ 28 Teşrinisani 1341 (1926)'da dört maddeden oluşan 675 sayılı "Mahalli İskânlarını Bila Mezuniyet Tebdil Eyleyen Muhacir ve Mültecilerle Aşair Hakkında Kanun"⁸ ve 31 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 885 sayılı "İskân Yasası".⁹ Bu sürecin iskâna dair ilk yasal örneklerdir.

Kuşkusuz bu politikanın en hacimli ve önemli örneği 1934 yılında çıkarılan 2510 sayılı İskân Kanunudur.¹⁰ Bu kanuna dayanılarak ülkenin doğusundan batısına gönderilmek üzere 25.000 kişi yerinden edilmiş; memleketlerinden çok uzaklara, bilemedikleri yerlere gönderilmiştir.¹¹ Şerafettin Turan bu yasayı "hükümet, gelen öneriler ışığında Dersim için özel bir iskân (yerleşme) yasası olarak 14 Haziran 1934'de kabul edilen 2510 sayılı yasayı çıkarmıştı" diye tanımlar. İçişleri bakanı Şükrü Kaya'nın nitelemesiyle "dile, uygarlığa girme, göç, yerleşme ve topraklandırma" amacıyla düzenlenmişti." O zamanlar hükümet Tunceli için çok önemli sayılan bir miktar olan 4 milyon liralık bütçe ayırmıştı.¹²

Bu uygulama 1940'lı yıllarda da devam etmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, planlanan kitlesel yerinden edilmeler için ayrılan bütçenin yetersizliğini vurgulamış, bununla birlikte sadece 4. Umum Müfettişlik Merkezinde (Elazığ) 24.000 ailenin iskânı için 17 milyon lira bütçe ayrılmıştı.¹³

⁴ Mehmet Dikici, *Anadoluda Türkler, Anadolu'ya Türk Göçleri*, (İstanbul: Burak Yayınevi, 1998), s. 171.

⁵ Leila Erder, İlhan Tekeli, *Türkiye'de Uygulanan Yerleşme Politikaları Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1978), s. 47.

⁶ Serhat Bozkurt; "Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak Aşair ve Muhacirin Müddiriyet-i Umumiyesi" (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi).

⁷ Beş maddeden oluşan bu kanun, Dâhiliye Vekâletine bağlı olarak "İskân Genel Müdürlüğü"ün kurulmasını hükme bağlıyordu. Kanunun çıkarılmasını izleyen günlerde (1926) iskân işlerinin nasıl yürütüleceğine dair bir de hükümet kararnameyi çıkarılmış ve her vilayette bir İskân Müdürlüğü kurulması öngörülmüştür.

⁸ Kanun, zorunlu koşulların sonucu olarak gelmiş ve iskân edilmiş kişilerin beş yıl boyunca iskân mahallerini terk etmeleri yasaklanmıştır.

⁹ Kanun, ilk kez "dâhili memleketteki seyyar aşiretlerin, göçebelere ve sıhhi esbab dolayısıyla nakli icap edenlerin, dağılık bazı köylerde ikâmet edenlerin ve casusluklarından şüphe edilen eşhasın nakli" konusunda Dâhiliye Vekâletinin yetkili olduğunu belirtmiştir. (Madde 3) Nitekim bu yasadaki bir yıl sonra (19 Haziran 1927) çıkarılan 1097 sayılı "Bazı Eşhasın Şark Mıntıkasından Garp Vilâyetlerine Nakillerine Dair Kanun" ile 1400 kadar eşhas ve ailesiyle 80 kadar asi ailesinin garp vilâyetlerine nakli için hükümete yetki verilmiş; bu kişilerin yeni ikâmet edecekleri bölgeyi terk etmemek koşuluyla seyahat haklarının geçerli olduğu aynı zamanda terk ettikleri mıntıkaya gidişlerinin de yasaklandığı belirtilmiştir. (Madde 5).

¹⁰ Düstür, 3. Tertip Cilt: 15, (Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1934).

¹¹ İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplumbilim Dergisi*, Sayı: 50, (1990).

¹² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996), s.196-198.

¹³ İsmet İnönü, *Defterler, 1919-1955*, I. Cilt, Haz: Ahmet Demirel, (İstanbul: YKY. 2001), s. 279.

İskân Politika ve Pratiklerinin Muhatabı Bir Coğrafya Olarak Dersim

Resmi verilerde yer aldığı gibi iskân uygulamalarına muhatap olanların büyük bir kısmı Dersimliler'di.¹⁴ Zira bu bölgenin nüfustan arındırılması gerektiği yönünde bir dizi resmi rapor hazırlanmıştı.¹⁵ Bu raporlara uygun olarak bölgedeki nüfusun dağıtıldığı illerin bir listesi bile yapılmıştı.¹⁶ Böylece yerlerinden edilen ve nereye gitmekte olduklarını bilmeyen binlerce aile yeni mekânlarda yeni hayatlar kurmak zorunda bırakılmış ve ölüm hâllerıyla de orada karşılaşmışlardır.

Bu makalede 1938 yılında Dersim'in değişik köylerinden yerinden edilmek suretiyle batı ve orta Anadolu köylerine gönderilen ve her birinde sürgün zamanlarında ölümlerin gerçekleştiği sekiz ailenin üyeleriyle yapılmış sözlü tarih görüşme metinlerinden yararlanılmıştır. Makalenin başında yer alan Cemal Süreya'nın¹⁷ dizeleri de tam olarak bu grubun öyküsüne işaret etmektedir ve sözkonusu örneklerden birisidir.

Bu makalede "araştırma sahası" olarak Dersimliler'in seçilme nedenleri, Türkiye'de yerinden edilme politikalarına muhatap olan en büyük grup toplumsal olmaları, grubun batıda köylere her köye bir hane gelecek şekilde dağıtılmış olmaları, hepsinin de sürgünde dokuz ya da on yıl kalmış olmaları ve bu ailelere ulaşma olanakları etkili olmuştur. Ayrıca bu toplumsal kesim içerisinde gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmaları göstermiştir ki bugün Türkiye'nin batı ve orta Anadolu kentlerinin köylerinde büyük ölçüde Dersim kökenli sürgünlerin mezarları bulunmaktadır. Bu mezarlar kendi başına daha geniş bir sosyolojik araştırmanın konusu olmaya adaydır ve makale bu yöndeki araştırmalara bir davet olarak da düşünülebilir.

Sürgün Anlatılarında Yolculuk, Yerleşme ve Ölüm Hâlleri

1938 yılında Nazimiye'nin Han (Karvan) Köyünden Afyon'un Sandıklı ilçesine bağlı Saltık Köyüne yerleştirilen Ahmet ve Fatma Akkuş¹⁸ çifti sürgün zamanında henüz çocuksuz bir ailedir. Diğer aile üyeleriyle birlikte çıktıkları bu sürgün yolculuğunu, Ahmet Akkuş şöyle anlatıyor:

"Ben o zaman evliydim. Bizi Elazığ'da topladılar. Herkesi kaydettiler. Kaydetme işini de bana yaptırıldılar. Çünkü okuyup yazabiliyordum. Oradan trenlerle yola çıkarıldık. Sürgün yolculuğu Afyon'un Sandıklı ilçesinde son bulmuştu. Sandıklı ilçesinde İzzet Handa kaldık. Handa 15 oda vardı. Biz de 14 aileydik. Her aile bir odada kaldık. Sonra her aileyi bir köye verdiler ve biz de Saltık Köyüne götürüldük."

¹⁴ Dönemin Tunceli Valisi Necmettin Sahir Silan raporunda İskân Kanunu ile batıya gönderilen Tunceli'lilerin sayısının 20.000 dolayında olduğunu söyler. Kalanların bazılarının da emniyet müdürlüğünün gözetiminde bulundurulduklarını ve özel fişlemeye tabi tutulduklarını belirtir. "Necmeddin Sahir Silan Raporları, Der: Tuba Akekmekçi ve Muazzez Pervan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), s. 423.

¹⁵ Faik Bulut, *Dersim Raporları* (İstanbul: Evrensel Basım Yayım, 2005).

¹⁶ Sonraki yıllarda ortaya çıkan belgelere göre Dersim'in boşaltılması çok önemli siyasal bir karardır ve her şey mühendislik hesabıyla planlanmıştı. Buna göre aşağıdaki illere, belirtilen sayıda Dersim'li aile gönderilmişti. Afyon: 73 aile 356 nüfus, Amasya: 88 aile 392 nüfus, Antalya: 83 aile 410 nüfus, Aydın: 183 aile bin 003 nüfus, Balıkesir: 240 aile bin 87 nüfus, Bilecik: 181 aile 866 nüfus, Bolu: 45 aile 223 nüfus, Burdur: 12 aile 54 nüfus, Bursa: 377 aile bin 861 nüfus, Çanakkale: 44 aile 321 nüfus, Çankırı: 125 aile 750 nüfus, Çorum: 57 aile 171 nüfus, Denizli: 141 aile 659 nüfus, Edirne: 5 aile 43 nüfus, Eskişehir: 138 aile 643 nüfus, Isparta: 30 aile 181 nüfus, İstanbul: 6 aile 13 nüfus, İzmir: 121 aile 511 nüfus, Kastamonu: 61 aile 386 nüfus, Kayseri: 80 aile 245 nüfus, Kırklareli: 8 aile 60 nüfus, Konya: 212 aile bin 264 nüfus, Kütahya: 116 aile 586 nüfus, Manisa: 248 aile bin 15 nüfus, Muğla: 30 aile 170 nüfus, Niğde: 34 aile 124 nüfus, Samsun: 60 aile 276 nüfus, Sinop: 30 aile 110 nüfus, Tekirdağ: 17 aile 100 nüfus, Uşak: 51 aile 273 nüfus, Yozgat: 62 aile 251 nüfus, Zonguldak: 6 aile 7 nüfus. *Milliyet*, 30 Nisan 2012, <http://www.milliyet.com.tr/iste-dersim-surgun-listesi-gundem-1534295/>.

¹⁷ Cemal Süreya, Dersimli bir ailenin çocuğu olarak, ailesiyle birlikte Pülümür'den Bilecik'e gönderilmiş ve anne ve babasını orada kaybetmiştir. Ozan Doğan, "Caz'a Kaval'dan Gökyüzü Taşıyan Pülümür'lü Sürgün Şair: Cemal Süreya", *Pülümür*, Der: Şükrü Aşlan (Ankara: Ütopya Yayınları, 2016), s. 266-282.

¹⁸ Kendileriyle yüz yüze görüşme, 3 Aralık 2007 tarihinde İstanbul, Kartal Yakacık'taki evlerinde yapılmıştır. Ahmet ve Fatma Akkuş ile yapılan söyleşinin daha geniş özeti *Munzur Etnografya Dergisi*'nin 2008 yılı 27/28. sayısında yayınlanmıştır.

Saltık Köyü'ne dair hatırladıkları arasında bir camide ikâmet etmek zorunda kalmaları öncelikli yer alıyor. “Olmuyor” diyor Ahmet Akkuş: “Adamlar orada ibadet ediyorlar, ev olur mu?” Bu itiraz üzerine bir hafta sonra normal bir eve yerleştiriliyorlar. Ama Saltık Köyü'nde çok uzun yıllar kalmamışlar. Oradan da yine aynı ilçeye bağlı olan Alagöz Köyü'ne gönderiliyorlar.

Fatma ve Ahmet Akkuş çiftinin sürgün yıllarında dört çocukları dünyaya gelir. Çocuklarına koydukları isimler şöyle: Haydar, Hüseyin, Safiye ve Mercan. İlginç olan bu çocukların tamamı 40 günlerini doldurduktan hemen sonra ölürlür. Bin bir anlam yükledikleri bu tatsız durumun sonucu olarak, çocuksuz gittikleri sürgünden dört çocuğunu toprağa vererek yine çocuksuz olarak memleketlerine dönerler. Fatma ve Ahmet Akkuş'a göre sadece sürgün yıllarında değil, bütün ömürleri boyunca yaşadıkları en acı olay budur. Çünkü çocukları sürgün edildikleri köyde toprağa verilmiştir ve bir daha onların mezarlarını görebilme imkânı olamamıştır.

Ovacık ilçesinin Çat Köyünden Amasya Suluova ilçesi Çiftlik Köyüne sürgün edilen 1334 doğumlu Süleyman oğlu Keko Ergin¹⁹ ölüm hallerinin en dramatik boyutlarına tanıklık etmiş bir yaşa sahip olduğunu belirtiyor. Şöyle devam ediyor:

“1938’de evliydim. Altı haneydik. Benim dört amcam vuruldu, öldürüldü. Bir amcam teslim olmak için Abbasuşaklarına gidiyor. Onu da onlar öldürdüler. Gitmesin diye. Sonuçta beş amcam öldü. Onların çocuklarını da vurdular. Yani sayı olarak toplam 50 kişi öldürüldü. Benim bir amcamın 3 yaşındaki oğlu ki adı Koç’tu, kayboldu. İki amcamın kız çocukları kayboldu. Biri Emine bir de Kumaş. Biri 8, diğeri 10 yaşındaydı. Bir de Hasan Ergin’in kardeşi Fatma kayıptı. Ama onu geçen sene buldular. Diğerleri bulunamadı.”

Keko Ergin, sürgün deneyimini ve babasının sürgünde ölümünü de şöyle anlatıyor:

“Sürgüne Amasya’ya gönderdiler. Neyle gittiğimizi hatırlamıyorum. Dört haneyi Gümüşhacıköy’e verdiler. Her köye bir hane verdiler. Bizi Çiftlik köyüne verdiler. Diğerlerini İmsan ve Beden köyüne verdiler. Çiftlik Köyü Elli haneli bir köydü. Büyüktü. Bizi iyi karşıladılar. Önce bir göz oda verdiler. Sonra biz kendimize ev yaptık. Bize köylüler yiyecek veriyorlardı. Allah razı olsun. Biz onlardan yemek yiyorduk. Babam, ben, eşim ve çocuğum vardı. Babam oradayken öldü. Biz 1947’de yeni kanun çıkınca memleketlerimize döndük. Maalesef biz gittikten dört sene sonra o mezarları kaldırıp söktüler, yerine bir okul yaptılar.”

Pülümür ilçesinin Salördek Köyü'nden Amasya Gümüşhacıköy Beden Köyü'ne sürgün edilen 1877 doğumlu Hemedede Gek, (Ahmet Aslan)²⁰ on kişilik ailesiyle Amasya'ya gönderilmişti. Sürgüne geldikleri yer, kültürel olarak kendilerine yabancı değildi. Şimdi olduğu gibi o zaman da “yabancı değil” sözü, hangi kültürü ya da kişiyi anlatıyorsa, onun Alevi olduğu anlamına gelirdi. Evet, köy “yabancı değil”di. Belki bu da bir şanstı. Ama ortak dilleri yoktu. Aile kendi içinde Za-

¹⁹ Kendisiyle yüz yüze söyleşi 26 Şubat 2005 tarihinde İstanbul Bahçelievler'deki evinde yapılmıştır.

²⁰ Kendisinin öyküsü, 1940 yılında vefat ettiği için aile üyeleriyle yapılan görüşmelerden elde edilen bilgilerle derlenmiş ve iki bölümlük bir yazı olarak Türkiye Gazeteciler Cemiyetininin *Bizim Gazete* adlı yayınında 11-12 Ağustos 2006 tarihlerinde yayımlanmıştır.

zaca konuşuyordu. Köyde ise bu dili bilen kimse yoktu. Allah'tan, sürgün ailede Türkçe bilen iki kişi vardı. İletişim onlar üzerinden sağlanıyordu.

Ailenin en büyüğü olarak Ahmet Aslan içine düşürdükleri bu durumun kendisinde yarattığı rahatsızlıklarından, uğradığı haksızlıklardan yakınıyordu. Kendilerini bu şekilde sersefil edenlerden şikâyetçiydi.

Ölüme o kadar hazırlıklı olmuş olmalı ki en büyük oğluna vasiyet anlamına gelen bir dilekte bile bulunmuştu. Ölürse eğer, kendisi için bir tabut yapılmasını, mezarının çevresinin sade bir şekilde örülmesini ve mezarın bir taş yığına çevrilmemesini istemişti. Sürgün geldikleri bu köyde geçerli geleneklere göre değil, kendi bildiği gibi gömülmek istemişti. On kişinin gittiği bu yolculuk sonunda aile biraz daha büyümüş ama Dersim'le özdeşleşmiş Ahmet dede, sonsuza kadar Amasyalı bir toprakta kalmıştı; ama mezar taşına kimliğini yansıtarak: “*Merhum Dersim Hadisesinden Naklen Gelen Ahmet Aslan, Doğum 1877, Ölüm 1940.*”

Pülümür ilçesi, Mezra Köyünden Çorum, Sungurlu ilçesi Büyüdüz (ve sonradan Hamdiköy'e) sürgün edilen 1923 doğumlu Ferhat oğlu Ali Fırat'ın²¹ çok farklı ölüm hâllerine tanıklık etmiş olduğunu görüyoruz. Aralarında çok yakın akrabalarının da olduğu 17 kişinin toplu olarak ölümle tanışmış olmaları ve fakat mezarlarının olmaması ve kendisinin de içinde bulunduğu büyük bir topluluğun son anda bir emirle kurtulmaları, anlatılarında önemli bir yer alıyor.

Ali Fırat, ailesinin sürgün deneyimini şöyle anlatıyor:

“O yaz (1938) bizi Pülümür'e götürdüler. Orada bir gün kaldık. Yazdı, dışarda kaldık. Kayıtlarımızı yaptılar. Yürüyerek Erzincan'a getirdiler. Kadınlar ve çocuklar vardı. Bir yerde tren istasyonuna geldik. İstasyonun yanında üç gün kaldık. İçine hayvan konulan tren vagonlarına bizleri doldurarak yol çıktık. Trene bindiğinizde nereye gideceğinizi bilmiyorduk, nereden bilelim. Daha önce sürgüne gönderilenlerden de hiç haberimiz yoktu, tedirgindik. İçimizde en büyüğümüz babamdı. Artık onun ne dediğine bakıyorduk ama o da çok tedirgindi. Başımızda iki-üç asker vardı. Sonunda Çelikli diye bir istasyona geldik. Sungurlu'ya yakın bir istasyon. Bize orada kavun karpuz getirdiler. Yememiz için. Bizim memlekette karpuz vardı ama kavun olmadığı için kavun görmemiştik. Onun için karpuzları yedik ama kavunları iade ettik. O gece Çelikli'de istasyonda sabahladık. 15-20 kişi kadaydık. İkinci gün bizi bir kamyonla doldurdular. Üstü açık kamyonla Çorum'a götürdüler. Ovada bir köy vardı, güzeldi. Dedik inşallah bizi bu köye verirler. Hakikatten öyle de yaptılar. O köye verdiler bizi. 60-70 hanelik bir köydü. Adı, Büyüdüz köyü. Çorum'un Sungurlu ilçesine bağlıydı.”

Ali Fırat'ın sürgün döneminde babasını kaybetmesi çok kalıcı izler bırakmıştır. Zira hem bütün sorumluluklar kendisine kalmış hem de babasının adım adım ölüme gitmesini âdeta izlemiştir. Şöyle anlatıyor o süreci:

“Bir gün babamı kötü gördüm. Ne oldu baba dedim. İyi değil misin? Dedi ki benim beş günüm kaldı. Beş gün sonra öleceğim. Siz de ileride köyünüze dönersiniz, anneni aç bırakma. Kendin aç kal onu aç bırakma dedi. Ama giderse (evlenirse) onun günahı ona dedi. Biz de güldük.

²¹ Kendisiyle yüz yüze söyleşi 1 Mart 2005 İstanbul, Maltepe'deki evinde yapılmıştır.

Akşam oldu, babamla berber misafirleri gönderdik. Dışarı çıktık. Onları yolcu ettik. Geri döneneceğiz. Babam dedi ki dönmeyelim. Başka bir yere doğru yürüdü, baba nereye gidiyorsun, dedim. Dedi ki ben kendi evime gidiyorum. Benim evim daha güzeldir. Neyse yalvardım, eve götürdüm. Biraz durup anahtar istiyor, diyor ki ben kendi evime gideceğim. Sabah oldu. Komşular geldi, filan köyde bir hoca var, ona gidip muska yazdırın dediler. Gittim ben, baktım ki hocanın gözü görmüyor. Dedim ki hoca efendi senin gözün görmüyor, nasıl muska yazacaksın. Dedi ki benim elim alışkın, yazarım ben. Muska yazdı. Geldim. Yine aynı, yine anahtarını istiyor. İkinci, üçüncü gün her gün bir köye hocaya gidiyorum muska yazdırmaya. Dördüncü gün akşamı eve geldim. Gazyağı lambasının yağı yok. Yağ aramaya çıktım. Ertesi gün başka bir köye yağ aramaya gittim. Köye döndüğümde baktım ki mezar kazıyorlar. Köye yaklaşınca bir hanım vardı dedi ki Ali mezar kazıyorlar ama korkma, baban değildir. Korkma. Esma hanım vefat etti. Korkma. Ama geldim ki babam ölmüş yıkıyorlar. 42-43 yaşlarında idi. Orada toprağa verdik. Mezar orada.”

Ovacık ilçesi Yazıören Köyü'nden Konya, Çumra ilçesi Hadımköy'e sürgün edilen İbrahim Kovuklu²² ailesinin hikâyesi de diğerleri gibi “sürgünde ölümün” en çarpıcı deneyimlerini içeriyor. Anlatılara göre kamyonla Elazığ'a ulaşıyorlar, orada birkaç gün kaldıktan sonra trenle Konya'ya götürülüyorlar.

Devamını şöyle anlatıyor İbrahim Kovuklu:

“Orada önce Hadımköy diye bir kazaya verdiler. İki haneydik. Bir sene orada kaldık. Sonra dilekçe verdik. Konya'nın Çumra kazasına getirdiler. Güzel bir kazaydı. Orada bizi kazaya yarım saat uzaklıktaki Okçu Köyüne verdiler. 200 haneli, büyük ve zengin bir köydü ama okulu yoktu. Devlet orada bize bir arazi verdi. Ben Çumra ilçesinde okula başladım. Okula 12 kişi gidiyorduk. Köyde Çilligiller vardı, Topal Mustafalar vardı lakap olarak. Onları hatırlıyorum. Babam o köyde muhtarın bütçesini yapıyordu. Çok iyi Türkçe biliyordu. Vaktiyle Cemal Bardakçı diye bir vali varmış. Elazığ'da görev yapmış. Zamanında bize misafir olmuş, 1938'den evvel. Bu vali o zamanlar Konya'daymış. Bu babama haber göndermiş, benim duyduğuma göre, gelsin benimle görüşün diye. Ama babam gitmedi. Açıkçası korkuyordu. Olmasın ki bir şey olsun diye. Yalnız o civarda sağ olsunlar bizim aşiretten birçok insan vardı, kazalarda falan, bize hayli yardımda bulundular.”

Sürgünde ölümle ilgili olarak yaşadıkları ise oldukça çarpıcı bilgiler içeriyor. O kadar ki 1947 yılında yasal düzenleme yapıp da memlekete geri dönüş imkânı ortaya çıktığında bu çarpıcı ölüm deneyimleri de çok önemli bir dönüş nedeni olmuş.

“Biz Çumra'nın Okçu Köyü'ndeyken 1943 yılında babamı kaybettik. Orada toprağa verdik. 1944 yılında da annemi kaybettik. Onu da orada toprağa verdik. Biz orada yetim kaldık. Çocuk yaşta. 1947'de geriye dönüş olunca bütün halk dönmek istedi. Neden biliyor musun? Çünkü mesela bizim Çumra'da tam 40 kişi bir yıl içinde öldü. 1940'dan sonraydı. Bir hastalık geldi. Adamın şurasına taş gibi bir şey oturuyordu. Öyle başlıyordu hastalık. Tam 40 kişi öldü. Demek ki havası

²² Kendisiyle yüz yüze söyleşi, 12 Haziran 2005 tarihinde İstanbul Zeytinburnu'ndaki evinde yapılmıştır.

da yaramadı, belki üzüntü de etkilerdi. Herkes her şeyini kaybetti. Açlık, sefalet. Doktor da yok. Öyle hastalıktan öldüler. Bunlar da memlekete dönüşte etkili oldu. Ve ben maalesef bir daha babamın mezarını görmeye gidemedim.”

Ovacık ilçesi Zarık Köyü'nden 1923 doğumlu Musa Taşkılıç'ın²³ sürgün deneyimi de diğerleri ile benzer nitelikler gösteriyor. Taşkılıç'ın anlatılarına göre üç kız iki erkek beş kardeş ve anne baba 7 kişilik bir aile olarak 1938 yılı Ağustos ayında Kastamonu ili Araç ilçesinin İksire Köyü'ne yerleştirilmişler. Bu deneyimi şöyle aktarıyor;

“İlkin kamyonla Divriği tren istasyonuna kadar gittik. Tahminen orada 500 kişi vardı. Ondan sonra rahmetli Hüseyin ağa vardı, Cansa vardı bir de Pir Ali vardı. Rahmetli Cansa çok cesur bir adamdı. Gınavuklu Hüseyin bey de öyle. Üçü de öyle. Hepimizi trene bindirdiler oradan. Kapalı vagonlarındaydık. Hepimizi Çankırı'da indirdiler. Ondan sonra Sürgünlerin yansıma Çankırı'da bıraktılar. Diğer yansıma da kamyonlarla Kastamonu'ya götürdüler. 200-250 kişi vardı. Her kamyonunda 50-60 kişi vardı. 4-5 kamyon vardı. Gınavuklu Hüseyin Bey ve Cansa Ağayı da bizimle birlikte Kastamonu'ya götürdüler. Bizi Kastamonu'nun içine getirdikten sonra kazalara taksim ettiler. Cansa ile Hüseyin Bey ve Yusuf Ağanın oğlu Ağa Kastamonu'nun içinde kaldılar. Diğerlerini kazalara dağıttılar. Ağa'yı daha sonra Tosya'ya vermişler. Bizi hamama götürdüler, saçımızı başımızı kestiler. Bizi orada kayıt ettiler, Araç kazasının İksire Köyüne verdiler. Erzincan'lı Kismokor Köyünde Kazım dede vardı. Onu da bizimle birlikte İksire Köyüne verdiler. İki haneydik aynı köyde. 40 haneden fazlaydı. Bizi bir odaya koydular. Biz 7 kişiydik. Kazım dedeler de 6 nüfustu. Onlara da bir oda verdiler. Bizi Aziz adında kör bir adama teslim ettiler. Hepimizi, üç aileyi iki odası olan bir eve koydular. Artık kendi aramızda odaları bölüştük. Kadınlar yan yana yattılar, biz de diğer yanda öylece bölüştük. Zaten yatak yoktu. Minderler vardı. Onlar yan yana koyduk öylece yattık. Akşam oldu, birisi geldi. Sen kimsin dedik. O da ben muhtarım dedi. Elinde çıra yanıyordu.”

Sürgünde ölüm deneyimlerini anlatırken abisinin eşinin ailesinden bir genç kızın ölümünü anımsıyor. Ama aynı zamanda yine kendisi gibi Dersimli sürgünlerden oluşan yedi kişinin ölümünü hatırlıyor. Tamamı orada toprağa verilmiş ve bir daha bu mezarları ziyaret etmeye giden de olamamış maalesef.

Ovacık ilçesi Yarımkağa (Hamzik) Köyü'nden Kastamonu ili Daday ilçesi İncebaz Köyü'ne sürgün edilen Hüseyin oğlu Cemal Dalmış²⁴ ailesinin sürgün deneyimini şöyle anlatıyor:

“Bizi, Erzincan'ın Surban ve Ergen Köyüne getirerek topladılar. Orada kamyonlara bindirdiler. Kamyonlarla Divriği kazasına geldik. Çok kalabalıktı. Aşağı yukarı 30-40 tane kamyon var-

²³ Kendisiyle yüz yüze söyleşi, 12 Haziran 2005 tarihinde İstanbul Pendik'teki evinde yapılmıştır.

²⁴ Kendisiyle yüz yüze söyleşi, 23 Haziran 2005, İstanbul Pendik'teki evinde yapılmıştır.

dı. Divriği tren istasyonunda bekledik. Sonra kara trenin vagonlarına doldurdular. Her vagon doldu. Öyle yola çıktık. Bize somun ve zeytin verdiler. Daha önce zeytini görmediğimiz için büyüklerimiz dediler ki bunlar “puskul”dur. (Puskul, Zazacada keçi boku demektir). Bize keçi boku yedirecekler. Kimse ağzına bile koymadı, hepsini attık. Ekmek yedik. Trenle Iğaz’a kadar geldik. Orada indirip kamyonlara bindirdiler. Biz Kastamonu Daday kazasına kadar geldik. Tabii yolda hep dağıttılar. Daday’da 30-40 kişi kadar kişiyi bıraktılar. Bizi de Daday’ın İncebaz Köyü’ne verdiler. Daday’da bizimle beraber gelenlerin bazılarını Çayırılı Köyü’ne bazılarını da Sorku Köyü’ne verdiler. İncebaz Köyüne üç ev verdiler. Birisi bizim aileydi. Ben, iki kardeşim bir de annem vardı. Diğer aile Süleyman Ova’nın ailesiydi. Üçüncü aile de yine bizim komşularımız olan iki dul kadındı. Toplam 10 kişiydik. Tabii biz dil bilmediğimiz için çok zorlandık. Ama Allah razı olsun köylüler bize yardımcı oldular.”

Sürgünde ölüm deneyimlerine Cemal Dalmış ve ailesi de tanıklık etmiş. Belki de diğerlerinden farkı, sürgün dönüşünden sonra aileden birilerinin gidip mezar yerlerini koruma altına almasıdır. Ailenizde ölen oldu mu sorumuza şu yanıtı veriyor Cemal Dalmış:

“Oldu, oldu. Kayınpederim orada öldü. Ben Daday’da evlenmiştim. Eşim de bize yakın bir köydeydi. Ailesini Çayırılı Köyü’ne vermişlerdi. Ama memlekette aynı köydenlik. Diğer köylerden de muhacirler öldü. Köyler birbirine yakın olduğu için ölen muhacirlerin mezarları bir yerde. Ben Daday’dan döndükten sonra bir daha gitmedim ama benim kayınlarımdan biri gitti, o mezarların etrafını çevirmiş.”

Pülümür ilçesi Hasangazi Köyü’nden Burdur ili Bucak ilçesine bağlı Geçili Köyü’ne gönderilen 1930 doğumlu Emine (Punkul) Aydın’ın²⁵ sürgün deneyimlerinde de aynı izleri görmek mümkün. Sürgün deneyimini şöyle anlatıyor:

“Bir kamyon getirdiler. Bizim eşyalarımızı, bizi hepimizi doldurdular içine. Öyle o şekilde bizi doğru Erzincan’a getirdiler. Erzincan’da bir otel vardı, altı boştu. Bir havuz vardı. Çok güzel hatırlıyorum. Onun altında boş bir yer vardı. Orada 10 gün 15 gün kaldık. Ama ekmek veren yok, su veren yok. Kendinde ne varsa onu yiyorsun. Varsa yiyorsun, yoksa yok. Aç kalıyorsun. Ondan sonra bizi yine kamyonlara doldurdular. Kamyonların alabileceği kadar, 20 ev, 10 ev öyle kamyonların alacağı kadar doldurdular ve doğru Divrik. Tahminime göre sekiz kamyon vardı. Daha da fazla vardı. Konvoy şeklinde kamyonlar gidiyordu. Hepimizi Divriği’ne getirdiler. Bir derenin kenarı vardı. Tam hatırlayamıyorum. Derenin kenarıydı. Açıkta kalıyorduk. Ağustos’tu, sıcaktı. Çocuklar dayanmıyordu. Annem lohusaydı o zaman. Oradan trenlerle bizi gönderdiler. Bizi, Burdur’un Bucak’a bağlı Geçili Köyüne verdiler. Biz Geçili’de 5-6 aydan daha fazla kaldık. Dayımlar da Bursa’nın Söylemiş Köyü’nde kaldılar. Babam dedi ki böyle olmaz. Babam Geçili’den ayrıldı, izin için Valiliğe geldi. Vali, babama “siz daha kontrol altındasınız ama ben bir ara size izin veririm” demiş. Vali de Hacı Bektaş’tanmış Ama ne iyi bir adamdı. Allah razı olsun. Ondan sonra babam gelirken yanındaki adamlar oruç tutuyorlar.”

²⁵ Kendisiyle yüz yüze söyleşi 27 Mart 2007 tarihinde İstanbul Maltepe’deki evlerinde yapılmıştır.

Emine Aydın ailesinin sürgün günlerinde yaşadıkları ölüm deneyimi ise çocuk gözüyle çok daha derin etkiler bırakmıştır.

“Babam da kamyonda yolculuk yaparken Bucak yakınlarında trafik kazası oluyor ve ölüyor. Hem ağzından hem burnundan kan geliyor. Bizim köy daha bu tarafta. İki tane jandarma geldi köye. Dedi “beyin senin kaza geçirmiş, seni istiyorlar. Benim annemde de çocuk vardı. Büyükle-ri de benim. Muharrem’in annesi de bizimle beraber. Biz hep beraber büyüdük onlarla beraber. Babam bizi ayırmadı. Neyse annem gidiyor, babamı ölmüş görüyor. Kanlı elbiselerini hepsi-ni alıyor. Avdancık Köyü de oraya yakındı. Mustafa Uyan’da bizim akrabamızdı. Doğru onun evine götürüyorlar. Ve orada toprağa veriyorlar. Şimdi beni Avdancık Köyü’ne götürseler ben babamın mezarını bulurum. Hemen böyle köyün girişinde solda birinci mezar benim babamın mezardır. Sonra babamın kanlı elbiselerini hiç unutmuyorum.”

Sonuc

Bütün sözlü ve yazılı anlatıların gösterdiği gibi, “ölüm” sadece bir “doğal” olay değil; bun-dan daha fazlası olarak aynı zamanda kültürel hayatın inşasında çok temel önemde bir toplum-sal olaydır. Ölen bedenlerden çok yaşayanların sürdürmekte oldukları hayat içerisinde anlam yükledikleri ve yeniden kurdukları bir toplumsal alandır. Bu bağlamda çeşitli kültürlerde ölüm hâllerinin nasıl anlamlandırıldığı ve algılandığı kendi toplumsal/kültürel koşulları ve özgün ya-pısı içerisinde ele alınmalıdır.

Bu yaklaşımdan hareketle baktığımızda geleneksel kültürlerde çok köklü bir yer etmiş olan “memleket” algısı, ölüm hâllerini de içine alan boyutlarıyla dikkate değer bir olgudur. Gelenek-sel kültürlerde yaşamın kurulduğu yer, gönüllü olarak terketme durumları hariç, aynı zaman-da ölümler için de kalıcı mekândır. Bu durum, köklerin, kültürün, geleneklerin sürmesi, sür-dürülmesi için de gerekli bir araçtır. Dolayısıyla yerinden zorla edilme hâllerinin getirdiği ölü bedenlerin “yabancı” topraklarda kalması çoğu kez sadece derin bir psikolojik travma değil aynı zamanda sarsıcı bir toplumsal sorun olarak da kendini gösterir. O kadar ki yüzyıllar boyu etkisi kuşaklararasıda devam eder.

Nitekim yerlerinden edilen bu toplumsal kesim üzerine gerçekleştirilen özellikle sözlü tarih çalışmalarının işaret ettiği en önemli toplumsal korkulardan birisinin sürgünde ölmek olduğunu görmekteyiz. Bu korkunun asıl nedeni kuşkusuz bu kesimlerin zorla yerlerinden edilmeleri ve memleketlerine dönebilmelerinin yasaklanmış oluşudur. Sürgünde kalınan sürecin belirsizliği bu “ölüm” korkusunu daima maksimum seviyede tutmuş ve korku anlatılarda da yer aldığı gibi gerçekliğe dönüşmüştür. Kendileriyle görüşülen hemen her aile, sürgün yıllarında üyelerinden bir ya da birden fazla kişiyi kaybettiklerini ve bu kişilerin zorunlu olarak öldükleri yerlerde top-rağa verildiklerini belirtmişlerdir.

Bugün az sayıda aile ölülerinin mezar yerlerini tespit etmekte ve inşa etmektedirler. Üstelik bu inşa aracılığıyla kendi kimlikleri de mezar taşlarına taşınmakta ve görünür olmaktadır. Fakat hem mezar yerlerini tespit ve inşa edebilenler ve hem de bir daha o yerleritespit ve ziyaret ede-bilme imkânı bulamayanların tümü için sözkonusu durumun derin bir toplumsal etkisi olduğu muhakkaktır.

Kaynaklar

- Arslan, Emir Şekip. *Sürgünde Üç Ölüm*. İstanbul: Truva Yayınları, 2004.
Bizim Gazete, (11-12 Ağustos 2006).
- Bulut, Faik. *Dersim Raporları*. İstanbul: Evrensel Basım Yayım, 2005.
- Bozkurt, Serhat. “Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak Aşair ve Muhacirin Müddiriyet-i Umumiyesi”. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Dikici, Mehmet. *Anadolu’da Türkler, Anadolu’ya Türk Göçleri*. İstanbul: Burak Yayınevi, 1998.
- Doğan, Ozan. “Caz’a Kaval’dan Gökyüzü Taşıyan Pülümür’lü Sürgün Şair: Cemal Süreya”. *Pülümür*. Der: Şükrü Aslan. Ankara: Ütopya Yayınları, 2016.
- DÜSTUR*. 3. Tertip, Cilt: 15. Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1934.
- Erder, Leila, İlhan Tekeli. *Türkiye’de Uygulanan Yerleşme Politikaları Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1978.
- İnönü, İsmet. *Defterler, 1919-1955, I. Cilt*. Haz: Ahmet Demirel (Gün gün İnönü’nün Ajanda Notları). İstanbul: YKY, 2001.
- Milliyet Gazetesi*, (30 Nisan 2012).
- Munzur Etnografya Dergisi* sayı 27-28, (2008).
- Necmeddin Sahir Silan Raporları*. Der: Tuba Akekmekçi ve Muazzez Pervan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Özgüden, Doğan. *Vatansız Gazeteci*. İstanbul: Belge Yayınları, 2010.
- Tekeli, İlhan. “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”. *Toplumbilim Dergisi*. Sayı: 50, (1990).
- Turan, Şerafettin Turan. *Türk Devrim Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.